

Relokáció a magyar iparban

KISS ÉVA¹

Abstract

Relocation in Hungarian industry

In line with tendencies in the global economy, relocation has now become quite common in Hungary as well, whereas it was a practically unknown phenomenon in the country before 1989. Today, it is fairly common for multinational companies to move from one place to another. The main direction of relocation is from west to east, from developed to less developed countries in order to reduce or minimise production costs.

The purpose of the study is to demonstrate the main characteristic features of relocation and its impact on the new spatial pattern of Hungarian industry. The study consists of three main parts. In the first part, the concept of relocation is defined, and its major characteristics (reasons, directions, favourable and unfavourable impacts) are presented; the second part summarises the most important experiences regarding relocation to and from Hungary. This is followed by a case study presenting how relocation was carried out at the multinational company Flextronics, where relocation was concomitant with the area restructuring of production. The study, which concludes with a summary, is based on different sources (various publications, data and information about relocation to and from Hungary collected from economic dailies and published in the past few years, as well as a 2005 interview with the HR manager of Flextronics).

By the mid-1990s a new spatial structure had evolved in Hungarian industry in the shaping of which a key part was played by foreign-capital flow. So far relocation to Hungarian industry has been more common than relocation from it. The former trend has consolidated the new spatial pattern of Hungarian industry, as most cases of relocation have been to the new industrial region of the country. At the same time relocation from Hungarian industry has increased regional differences, as most cases of relocation from Hungary have been from the new semi-post-Fordist industrial location. Flextronics has six factories in four towns in Hungary, and the company restructures and relocates production between its factories in line with market demand. The special division of labour means that the units using highly skilled staff are to be found in western Hungary, while the factories in the eastern part of the country and Ukraine focus on more labour-intensive phases of production.

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, H-1112 Budapest, Budaörsi út 45. e-mail: kisse@helka.iif.hu

All in all, relocation can modify, but not threaten, the new spatial pattern of Hungarian industry, as foreign capital investment is to remain the decisive factor in the future too. However, to get a more realistic picture on relocation and its spatial impacts, research work should be continued.

Bevezetés

A relokáció nem új jelenség, de napjainkban egyre gyakoribb. Ez alapvetően annak tudható be, hogy a globalizálódó világ gazdaságban nagyon jelentős változások következtek be az utóbbi évtizedben (MELACHRINOUDIS, E. et al. 2000). Felerősödött a transznacionális vállalatok mozgása, átalakult a termelés térbeli rendje, fokozódott a nemzetközi tőkeáramlás és az iránya is módosult. Következésképp a korábban periférikus, félperiférikus helyzetben levő térségek (pl. poszt-szocialista országok) is egyre gyakrabban válnak a nemzetközi tőkeáramlásnak és a transznacionális vállalatok (TNCs) telephelyválasztásának is a célpontjává. Ezáltal a termelés térbeli elhelyezkedésében – DICKEN szerint – globális eltolódás („global shift”) vette kezdetét (DICKEN, P. 1999). A fejlett iparral rendelkező térségekből, a hagyományos ipari centrumokból, „a mag-gazdaságokból” az ipari termelés bizonyos, többnyire munkaigényes fázisait kezdték áttelepíteni a kevésbé fejlett országokba, a perifériákra, félperifériákra. Ma már a globalizáció természetes velejárója és a nemzetközi munkamegosztásnak is egyre fontosabb eleme a termelés áthelyezése. Az is mind sűrűbben fordul elő, hogy ugyanazt az üzemet többször telepítik át.

Európa K-i fele, a volt szocialista országok valójában csak a politikai rendszerváltás után kapcsolódhattak be a világ gazdasági folyamatokba. A külföldi tőkebefektetések és a transznacionális vállalatok, amelyek az 1990-es évek legelején szinte teljesen új tényezőnek bizonyultak számukra, nemcsak a gazdaságuk integrálásában, hanem az örökölt szocialista gazdasági struktúra lebontásában is aktív részt vállaltak. Mivel a gazdasági megújulás és a globális gazdaságba való integráció egyidőben zajlott ezekben az országokban, ezért óriási kihívást és jóval mélyebb és sokoldalúbb átalakulást is jelentett, aminek a társadalmi konzekvenciái sem elhanyagolhatóak (SELIGER, B. 2004).

A piacgazdaság kiépítésében és a szerkezetváltásban hazánk élen járt a volt szocialista országok között, ennél fogva a külföldi tőkebefektetéseknek és a transznacionális vállalatok telephelyválasztásának is hamar az egyik kedvelt célpontja lett. Az utóbbi években viszont már a vállalatok elköltözéséről és a termelés áthelyezéséről is mind többször hallani. Talán ezzel magyarázható, hogy a relokáció vizsgálata a hazai kutatók – főleg a közgazdászok – érdeklődését is felkeltette (HUNYA G.–SASS M. 2005; NEUMANN, J. 1997–1998). Az eddigi kutatások azonban nem tértek ki a relokációnak a térre, a termelés térbeli elhelyezkedésére kifejtett hatásának az elemzésére. Éppen ezért e tanulmány² keretei között a hangsúlyt erre helyezük. Többek között azt vizsgáljuk, hogy a termelés áthelyezése hogyan hat a magyar ipar területi struktúrájára, és hogy az 1990-es évtizedben kialakult új ipari térszerkezetet milyen mértékben érinti, ill. formálja át a relokáció. Továbbá arra is kitérünk a Flextronics példáján keresztül, hogy egy transznacionális vállalatnál hogyan valósult meg a termelés áthelyezés, ami a termelés térbeli átszervezésével is együtt járt, és hogy mindezeknek milyen térszerkezeti következményei voltak.

² A kutatás az OTKA támogatásával folyt (a projekt száma: T 046014), amelyért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

A három fő részre tagolódnó tanulmányhoz egyrészt a rendelkezésre álló szakirodalmi tapasztalatok, másrészt az elmúlt években a folyamatosan figyelt gazdasági napilapokból (Napi Gazdaság, Világgazdaság) kigyűjtött, ipari relokációval kapcsolatos cikkek szolgáltak alapul. Először a relokáció fogalmát és fontosabb ismérveit tekintjük át, majd a magyar iparban szerzett relokációs tapasztalatokat foglaljuk össze. Végül pedig a Flextronics példája következik, amely a vállalat HR-vezetőjével 2005. őszén készített interjú anyagát dolgozza fel az összegzés előtt.

A relokáció fogalma, főbb sajátosságai

A relokáció a lokáció (magyarul: telepítés, helyezés) ismétlődését jelöli, a leggyakrabban újratelepítést, újrahelyezést jelent. A közgazdasági szakirodalomban általában azt értik alatta, amikor egy vállalat termelésének és/vagy szolgáltatásainak egy részét vagy egészét máshova helyezi át. A relokáció fogalmát a leggyakrabban nemzetközi értelemben használják, vagyis akkor, amikor egyik országból egy másik országba történik az áthelyezés (HUNYA G.–SASS M. 2005). A termelésáthelyezés valójában nem más, mint a cégek megszűnése az „otthont adó országban, (általában az anyavállalat hazájában) és cégalapítás a „vendéglátó” (fogadó) országban. Az ipar esetében tehát a relokáció az anya- vagy „küldő-” országban dezindusztrializációként, a fogadó országban (re)indusztrializációként is értelmezhető.

A relokáció abban különbözik a kiszervezéstől (*outsourcing*), hogy az előbbi esetében a vállalat szervezeti keretei között, azaz a vállalaton belül történik a termelés és/vagy a szolgáltatás áthelyezés, míg az utóbbi esetében a vállalaton kívülre helyezik a termelést és/vagy a szolgáltatást, azaz egy másik vállalatot bíznak meg a tevékenység elvégzésével. Másképpen fogalmazva, amit addig az adott vállalat maga végzett, azt most már egy tőle teljesen független cég végzi el ellenszolgáltatás fejében. Az *outsourcing* nem jár együtt tőkeáramlással, ellenben a relokáció hat a tőkemozgásokra.

Hiszen a termelésáthelyezés lényegében tőkeáthelyezés, ill. tőkebefektetés is egyben. Ha a relokáció főleg azt a célt szolgálja, hogy az adott helyen a lokális piacot lássa el, akkor piacorientált külföldi tőkebefektetésről (*foreign direct investment – FDI*) vagy másképp horizontális FDI-ről van szó. Ilyenkor ugyanolyan termelő egységet létesít a transznacionális vállalat az adott helyen, ami már más országokban is működik és ugyanolyan terméket állít elő. A helyben való termeléssel tulajdonképpen az importot helyettesíti az adott országban. Ez SHATZ és VENABLES szerint az egyik típusa az FDI-nek, amelyek mindegyike kihat a termelés folyamatára és térbeli szervezésére (SHATZ, H.J.–VENABLES, A.J. 2000).

Ugyanakkor a másik típus, a hatékonyság-orientált FDI vagy más szóval vertikális FDI a költségek csökkentésére és a hatékonyság növelésére törekszik, ezért a termelési folyamat egyes fázisait különböző, kedvező költsé-

gú helyekre igyekeznek áthelyezni. Hozzájárul ezáltal ahhoz, hogy a korábban integrált termelési folyamat feldarabolódjon olyan részegységekre, részfolyamatokra, amelyek azután már könnyebben mobilizálhatók és telepíthetők az általában alacsonyabb költségű helyekre. Magyarországon az 1990-es évek elején a piacorientált FDI dominált, majd az 1990-es évek közepétől már inkább a hatékonyság-orientált FDI került előtérbe (HUNYA G.–SASS M. 2005). Az is kétségtelen, hogy mind a két típus kihat a termelés térbeli struktúrájára.

A relokációt nagyon sok tényező (pl. olcsóbb munkaerő és általában alacsonyabb költségek, a termékstruktúra racionalizálása, reorganizációs szándékok, stratégiai okok, technológiaváltás, optimális üzemméret megteremtése) bonyolult kölcsönhatása együttesen idézi elő, de alapvetően még ma is, ahogy azt már évtizedekkel korábban leírták, a költségkülönbség motiválja (HAINES, V.G. 1970). A relokáció tehát nem hajtóerő, hanem sokkal inkább következmény. A költségkülönbség megnyilvánulhat pl. a munkaerő, a szállítás és a nyersanyag árában. Közülük többnyire az alacsonyabb munkaerő költség, a kisebb bérköltség a legnyomósabb érv. Bár mostanra már az is nyilvánvaló, hogy az alacsonyabb bérköltség önmagában nem elegendő. Ha ugyanis más tényezőket is figyelembe vesznek (pl. a költözés költségei vagy az új telephely ára vagy a költségek időbeli változása) már nem biztos, hogy olcsó az áttelepülés, és megéri. Nagyon fontos, hogy az áthelyezés teljes költségét vegyék figyelembe, amibe az építési költségtől a munkabérjellegű költségekig minden beletartozik. Az sem mindegy, hogy az új telephelyről milyen a hozzáférés lehetősége a vásárlókhöz, a beszállítókhöz vagy a közlekedési útvonalakhoz. Mindezekon kívül a potenciális telephelyen megszerezhető adókedvezményeket, az általános adóterhelést és az üzleti környezet milyenségét, különösen az üzleti biztonságot, a rendelkezésre álló munkaerő minőségét és a munkavállalók és vezetők kapcsolatát sem szabad kihagyni a legfontosabb mérlegelendő szempontok közül (MELACHRINOUDIS, E. et al. 2000). Ám tekintettel kell lenni olyan alapvetőnek tartott tényezőkre is, mint pl. a fogadóhely politikai stabilitása, ill. gazdaságának kiszámítható, megbízható működése. Azt is hangsúlyozni kell, hogy attól is függ a relokációs telephely kiválasztása, hogy a költségek egészének mérséklésében melyik költségtényező (pl. bérköltségek vagy termelési költségek) csökkentését tartják a legfőbb célnak a küldő országban.

A termelésáthelyezésnek kedvező és kedvezőtlen kihatásai egyaránt vannak mind az anya- vagy küldő-ország, mind a fogadó ország szempontjából, amelyek közvetve vagy közvetlenül érvényesülnek. A relokáció a legközvetlenebbül a foglalkoztatásra, a kereskedelemre és a jövedelmekre hat, de az utóbbiak révén pl. az életkörülményekre is. Nem is szólva azokról az érzelmi, pszichikai vagy társadalmi következményekről, amelyeknek néha még súlyosabb kihatásai vannak (pl. az áthelyezés miatt megszűnő munkahelyek az ottani munkások és családjuk megélhetését veszélyeztetik, az újabb

álláskeresés idegi, lelki terhei). A relokáció következtében az anyaországban munkahelyek szűnnek meg, ami negatívan érintheti a beszállítói hálózatot és növelheti az importot is. Ugyanakkor azáltal, hogy az adott terméket egy alacsonyabb termelési költségű országban állítják elő (pl. bérköltségeket takaríthatnak meg az anyaországban) egyúttal növelhetik az adott termék, ill. cég versenyképességét is. Ráadásul a felszabaduló munkaerő jobban fizetett állásokban helyezkedhet el a küldő országban. Ezzel egyidejűleg a fogadó országban új munkahelyek létesülnek, új technológiák honosodnak meg, dinamikusán fejlődhet a gazdaság, javulhatnak a jövedelmi viszonyok és az életkörülmények, növekszenek az adóbevételek és fejlődik az infrastruktúra (HUNYA G.–SASS M. 2005).

A relokációnak a termelés területi elhelyezkedésére, az ipar, ill. az egész gazdaság térszerkezetére is jelentős hatásai lehetnek, különösen akkor, ha az áthelyezni kívánt üzem széles beszállítói kapcsolatokkal is rendelkezik. Az áthelyezés révén a termelési folyamat, a termelési lánc különböző szegmenseinek a térbeli átrendezésére, átszervezésére, a termelés koncentrálására is sor kerülhet. A termelés koncentrálódás sokszor térbeli racionalizációval is együtt jár (HEALEY, M.J. 1984). A relokáció nemcsak már meglévő telephelyek között lehetséges, hanem teljesen újonnan létesülő telephelyekre is irányulhat.

Napjainkban a külföldi tőkebefektetéseknek és a relokációnak is az egyik fő célpontja Kelet-Közép-Európa, habár ennek mértéke még ma is jóval elmarad a világ más térségeitől (NEUMANN, J. 1997–1998). A régió iránti nagyarányú érdeklődés a térség több kedvező adottságából (relative olcsó és képzett munkaerő, földrajzi és kulturális közelség a fejlett nyugati országokhoz stb.) fakad. A fentiekén túl ebbe belejátszhat az is, hogy a közép- és kelet-európai befektetésekkel a sokszor egyetlen (pl. kínai, indiai) gyártótól való erős függés is mérsékelhető. Mivel a költségtényezők – különösen a munkaerőköltségek – Európa Ny-i felében és Észak-Amerikában sokkal magasabbak, mint Európa K-i felében vagy Ázsia nagy részében, ezért a relokáció fő irányaként a Ny-ról K-re tartás jelölhető ki. Kelet-Közép-Európa viszont a fejlett és néhány kevésbé fejlett ázsiai ország (pl. Japán, Dél-Korea, Kína) számára is vonzó befektetési, termelés áthelyezési célpont lehet. Következésképpen a kelet-közép-európai térség két irányból is kedvező helyzetben van az áttelepítést végrehajtani szándékozó cégek szemszögéből nézve. Éppen ezért „ideális” relokációs célterületnek tekinthető. A Távol-Kelethez viszonyítva Ny-ra levő Kelet-Közép-Európába való áttelepítésben is fontos szempont a költségek alakulása, ám valószínűleg a piachoz, legfőképp az uniós piacokhoz való könnyebb bejutás lehetősége, továbbá a távol-keletihez képest jóval képzetesebb, de még viszonylag olcsó munkaerő sokkal nyomósabb motiváló erők.

A poszt-szocialista országok között is különleges helyzetben van hazánk elsősorban a kelet-közép-európai térségen belüli centrális földrajzi fekvése miatt, mert a Ny-ról K-re és a K-ről Ny-ra irányuló relokáció fő „csapásirá-

nyába” is beleesik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy hazánk területe a különböző irányú tőkemozgásoknak az „ütközőzónája”. Magyarország a kezdetektől fogva népszerű célpontja a külföldi működő tőkebefektetéseknek, a tőkeáthelyezések azonban csak az utóbbi években kezdtek gyakoribbak lenni.

Hazai relokációs tapasztalatok és térszerkezeti konzekvenciáik

A relokációt az áthelyezés irányától függően kétféle szempontból vizsgáljuk. Egyfelől az idetelepülés mértékét elemezzük, vagyis hogy hány cég szándékozik Magyarországra települni, másfelől az elköltözés mértékére vagyunk kíváncsiak, vagyis hogy hányan hagyják el Magyarországot, s költöznek át máshová. Arra is kitérünk, hogy van-e releváns különbség a relokációban résztvevő vállalatok térszerkezetre gyakorolt hatásában attól függően, hogy azok külföldi vagy magyar vállalatok-e. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a kérdés csak a Magyarországról külföldre irányuló relokáció esetében értékelhető. Mivel a relokáció mindkét fajtája kihat a magyar ipar térbeli elhelyezkedésére is, ezért egyáltalán nem mindegy, hogy mi jellemzi a relokációt az iparban.

Hazánkban 1972 óta van lehetőség külföldi érdekeltségű vállalkozások alapítására, de a számuk csak 1989 után indult gyors növekedésnek. A mintegy 25 ezer külföldi érdekeltségű vállalkozásból jelenleg közel 3500 (13,8%) tartozik az iparhoz, túlnyomórészt a feldolgozóiparhoz. Annak ellenére, hogy ezek a vállalkozások az összes ipari cég alig 8%-át teszik ki, mégis pl. az ipari exportnak tekintélyes hányadát adják, és a foglalkoztatásban is nagy szerepet játszanak (Kiss É. 2006). A külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások jelentős része még az 1990-es években és többnyire zöldmezős beruházás formájában létesült.

Arra vonatkozóan, hogy a külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások közül ténylegesen hányat hoztak létre relokáció következtében nincsenek megbízható információk. Valószínű azonban, hogy kevés az ilyen vállalkozás körükben. Ez részben a globális gazdasági folyamatok alapján feltételezhető, részben pedig az alapján, hogy a relokáció az 1990-es években, különösen az évtized elején még igen ritka jelenség lehetett, hiszen csak abban az időben kezdtek elterjedni idehaza a külföldi érdekeltségű vállalkozások. Az akkori hazai feltételek (pl. olcsó munkaerő, különféle kedvezmények) a leginkább az új telephely létesítésnek kedveztek, elsősorban arra ösztönözték a befektetőket. Ez összhangban volt azzal is, hogy akkortájt a piacorientált FDI dominált, ami szintén új beruházásokra, új telephelyek létesítésére sarkallt.

Egyébként a rendelkezésre álló kevés szakirodalmi tapasztalat ugyan csak azt erősíti, hogy a relokáció csak néhány éve vált gyakoribbá. Pl. 2002. januárja és 2003. júniusa között 10 relokációt jegyeztek fel, habár ezek csak a jelentősebbek voltak. Ellenben 2003. júniusa és 2005. szeptembere között már összesen 58, Magyarországra irányuló relokációt regisztráltak minden

gazdasági ágazatot figyelembe véve, s még további 299 – nem relokációnak tekinthető – teljesen új külföldi befektetést (HUNYA G.–SASS M. 2005).

A gazdasági napilapokból kigyűjtött információk szerint mindössze 5 ipari üzemet szándékoztak a fejlett országokból hazánkba telepíteni, azaz relokálni 2005-ben, miközben még összesen 21 külföldi érdekeltségű ipari vállalkozás magyarországi létesítéséről született döntés. Az áthelyezési szándékok tehát jóval elmaradtak az új befektetések számától. Az összes gazdasági ágazatot vizsgálva valószínűleg magasabb értékeket kaptunk volna az idetelepülésre vonatkozóan.

A Magyarországra költöző 5 külföldi cég esetében az áttelepülést a leginkább a fejlett Ny-i országokban tapasztalt növekvő költségek motiválták. Ugyanis a magyar munkaerő (az 1990-es évtizedbeli, különösen az évtized eleji bérekhez viszonyítva) még mindig viszonylag olcsó (pl. Svédországban 8-szor nagyobb bért kap egy Electroluxnál dolgozó szakmunkás, mint Jászberényben annak ellenére, hogy a magyarországi bérek is többszörösére emelkedtek az azóta eltelt idő alatt). Az egyes cégek esetében a költségtényezőkn kívül még sok egyéb tényező is közrejátszott az áthelyezésben. Ezek az „egyéb” tényezők számottevően függtek a cégek stratégiai elképzeléseitől, terveitől is. (Pl. a finn Kemiránál a magyar telephely kapacitásának maximális kihasználására való törekvés volt a legfontosabb szempont. Itt a termelés átszervezés térbeli koncentrációval is együtt járt) (1. táblázat).

A Magyarországra tervezett áthelyezések nem köthetők szorosan egyetlen ágazathoz sem, hiszen az 5 vállalat mindegyike más-más ágazatot képvisel. Megtalálhatók közöttük azonban azok az ágazatok (pl. autóipar, elektronika, textilipar), amelyekben általában globálisan is gyakoribb a relokáció. Ennek többek között az lehet az oka, hogy ezek az ágazatok vagy kevésbé képzett munkaerőt igényelnek, vagy igen költségérzékenyek. Másrészt az is oka lehet a körükben megfigyelhető gyakoribb relokációnak, hogy sokféle nyersanyagot, félkészterméket, alkatrészt használnak fel a késztermékek előállításához, továbbá hogy a termelési fázisaik jól elkülöníthetők, jól tagolhatók a térben, ami miatt viszonylag könnyű az áthelyezés. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az alacsonyabb bérköltségű vagy kevésbé képzett munkaerőt igénylő ágazatok sokkal mobilabbak, ezért az áttelepítésükre vagy a tovább telepítésükre jóval nagyobb az esély, mint a magas szakképzettséget igénylő ágazatoknál.

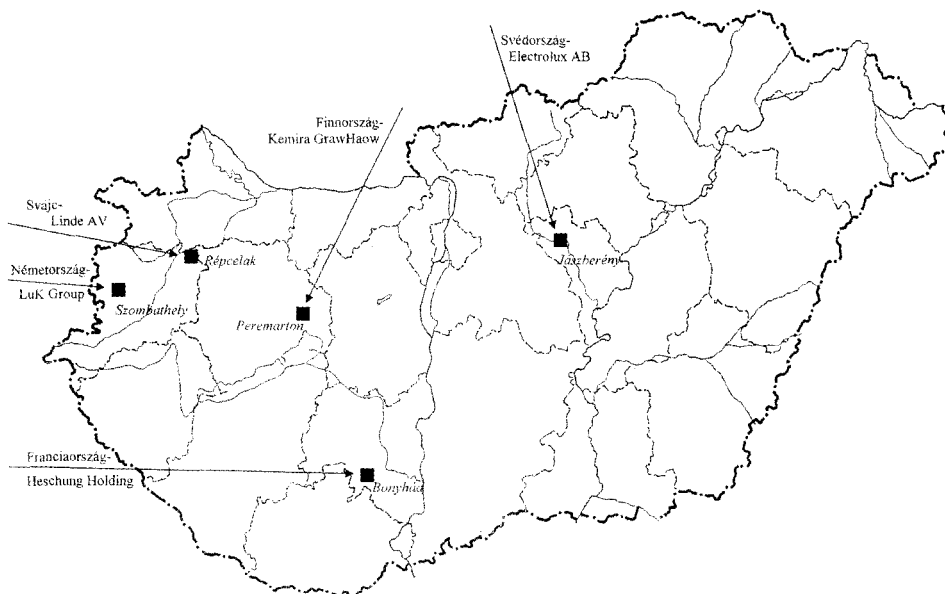
A 2005-ben Magyarországra irányuló relokáció a térben igen korlátozott volt, inkább a kontinensen belüli, az országok közötti áthelyezés volt a jellemző, mivel a relokációban részt vevő cégek anyacégeinek hazája Európában van és nincs közöttük más kontinensen levő ország. Az viszont nem kizárt, hogy a cégek tulajdonosai között más kontinensekről származó tulajdonos-társak is képviseltetik magukat, de ezekről nem állnak rendelkezésre részletes információk. Csak feltételezhető az öt cég esetében, hogy a tulajdonosok döntően az anyaország polgárai közül kerülnek ki (1. ábra).

1. táblázat. Termelés áthelyezések a magyar iparba, 2005

Megnevezés	Termelés áthelyezés: honnán	Termelés áthelyezés: hová	Ágazat	Áthelyezés oka	Foglalkoztatottak száma (fő)	Megjegyzés
Heschung Holding	Franciaország	Bonyhád	cipőipar	képzett magyar munkaerő, magas franciaországi előállítási költségek	60	egyetlen és első külföldi telephely
Kemira GrawHaow	Finnország (ill. nyugat-európai országokból)	Perearton	műtrágyagyártás	magyar gyártási kapacitás kihasználás fokozása	140	ez az üzem az egész kelet-európai piacot szolgálja ki
Linde AY	Svájc	Répcelak	ipari- és egészségügyi gázugyártás	Kapacitásbővítés, mivel a piaci igények 4-5 szeresére nőttek a térségben	505	hat telephelye van hazánkban
LuK-csoport	Németország	Szombathely	járműipar (kuplung-, kuplungtárcsagyártás)	Kapacitásbővítés, növekvő nyugat-európai költségek	*	ez az üzem az anyacég legnagyobb kuplung-, és kuplungtárcsa gyártója
Electrolux AB	Svédország	Jászberény	háztartási gépgyártás (porszívógyártás)	költséghatékony-ság fokozása, kisebb anyag és munkaerő költségek	545	a svéd cég porszívókat már csak itt gyárt

* Nincs adat, de a négy kontinensen levő húsüzemében kilencezer embert foglalkoztat.
 Forrás: Gazdasági napilapokból saját gyűjtés, 2005.

A hazánkba irányuló termelés áthelyezések számára az Észak-Dunántúl bizonyult a legvonzóbbnak, mert a tervezett 5 áthelyezésből 3 ebbe a térségbe irányult. Ez nem véletlen, hiszen a főváros és tágabb térsége után a Dunántúl É-i fele az, ahol a legtöbb külföldi érdekeltségű vállalkozás az iparban is letelepült. Már az 1990-es években, de napjainkban is a Közép-Magyarországi régióban, a Nyugat- és a Közép-Dunántúli régióban, a legtöbbször az ottani ipari parkokban tömörül a külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások

1. ábra. Magyarországra irányuló ipari relokáció 2005-ben. Forrás: Gazdasági napilapok, 2005.
Industrial relocations into Hungary in 2005. Source: Hungarian daily economic papers, 2005.

zöme. Ez a 3 régió együttesen az országterület alig egyharmadát teszi ki, de itt található a külföldi ipari vállalkozások 68%-a és az iparba befektetett tőke közel 80%-a (Kiss É. 2006). S ezen értékekben az elmúlt években sem következtek be markáns változások, sőt tovább erősödött a térség ipari fellegvár jellege (2. táblázat).

A Dunántúl É-i fele és Közép-Magyarország területe egyben az ország új posztfordi ipari körzete is, aminek kialakulásában döntő szerepet játszott a külföldi tőke (Kiss É. 2002). Éppen ezért ez az új ipari termelési körzet már az „áramlások tere” – ahogy CASTELLS fogalmaz, mert a tőke mozgása, a tőke áramlása hozta létre (CSÉFALVAY Z. 2004). Am éppen emiatt – mivel a tőke állandó mozgásban van – nagyon gyorsan változhat is. A Magyarországra irányuló relokáció azonban inkább erősíti a már korábban kialakult ipari térszerkezetet, mert az áthelyezések színhelyei elsősorban ebben a térségben találhatóak.

A Magyarországról más országokba irányuló termelés áthelyezéséről szintén az utóbbi években hallhattunk egyre gyakrabban. Bár hazánk esetében – és a relokáció ezen típusánál – talán pontosabban meghatározható az az időpont (2000 nyara), amikor először került sor rá. Ez pedig azzal magyarázható, hogy óriási port kavart és nagy publicitást kapott, amikor a Mannesmann VDO Car Communication úgy döntött, hogy Sárbogárdról Kínába helyezi a termelést az alacsonyabb költségek miatt.

2. táblázat. A külföldi érdekltségű ipari vállalkozások és a befektetett külföldi tőke régiók szerint Magyarországon, 2000–2004

Régió	Külföldi érdekltségű ipari vállalkozások		Részeseés (%) az iparba befektetett összes külföldi tőkeből 2000-ben	Külföldi érdekltségű ipari vállalkozások		Részeseés (%) az iparba befektetett összes külföldi tőkeből 2004-ben
	száma 2000-ben	részeseés (%) 2000-ben		száma 2004-ben	részeseés (%) 2004-ben	
Közép-Magyarország	1699	41,9	44,4	1398	39,9	49,3
ebből: Budapest	1279	31,5	34,6	1004	28,6	39,8
Közép-Dunántúl	435	10,7	12,9	413	11,8	14,3
Nyugat-Dunántúl	605	14,9	13,1	576	16,4	15,8
Dél-Dunántúl	353	8,7	2,7	317	9,0	2,1
Észak-Magyarország	291	7,2	12,1	258	7,3	9,1
Észak-Alföld	224	5,5	6,8	211	6,1	6,5
Dél-Alföld	446	11,1	8,0	335	9,5	2,9
Összesen:	4053	100,0	100,0	3508	100,0	100,0

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 2000; 2004.

Ez a hír egyrészt azért hatott sokként a munkavállalókra, a lokális társadalomra, mert nemcsak a termelés áthelyezéséről szölt, hanem a gyár teljes megszűnéséről is, annak ellenére, hogy még egy évvel korábban a gyár további fejlesztését tervezték. Másrészt azért is okozott nagy gondot, mert 1100 embert szándékoztak elbocsátani, ami egy kisvárosban és térségében azt jelentette, hogy szinte minden családot érinteni fog közvetve vagy közvetlenül. Harmadrészt azért kapott nagy visszhangot, mert a relokáció teljesen új jelenség volt nemcsak a helyi társadalom, hanem az ország egésze számára.

A poszt-szocialista országok, így hazánk lakosai is azt feltételezték, hogy a külföldi befektetések tartósak lesznek. (A. Mannessmann 1997-től volt a gyár tulajdonosa, korábban 5 éven át a Philipsé volt.) Hamarosan rá kellett azonban döbenniük, hogy a megtelepedett külföldi vállalkozások nem „örökre” telepedtek le, és hogy mihelyst máshol kedvezőbb feltételeket találnak vállalkozásaik működtetéséhez, azonnal továbbállnak, áthelyezik a termelést és bezárják az alig pár éve megnyitott poszt-szocialista országbeli telephelyüket. A korábbi ilyen tapasztalatok hiányának a következménye volt az, hogy a sárbogárdiak nagyon keserűen vették tudomásul, hogy egy nagynevű,

multinacionális cég hirtelen, egyik napról a másikra bezárhatja a gyárat és a termelést áthelyezi egy másik, kisebb bérköltségű országba.

Bár az ezredforduló óta már szinte minden évben találkozhatunk hasonló esetekkel, utóbbiak mégsem váltottak ki ekkora visszhangot. Ez talán egyfajta „tanulási folyamatnak” is a része. A hajdani szocialista országok lakossága is felismerte talán, hogy a piacgazdaságot jellemző (egyre fokozódó) verseny természetes velejárója, hogy a vállalatok odatelepülnek, odahelyezik a termelést, a szolgáltatást, ahol – többek között – a költségtényezők a legkedvezőbbek. Ez a globalizációnak is fontos sajátossága, és mind jobban érvényesül, hiszen a globális verseny napjainkban még kiélezettebb, mint valaha. A globális világgazdasági versenyben a transznacionális vállalatok „szabadon”, szinte „korlátok” nélkül mozoghatnak, és mindig számolni kell azzal, hogy odamegy a tőke, ahol kedvezőbbek a feltételek, kisebbek a költségek.

A hazánkból máshova irányuló termelés áthelyezés mértékéről ugyancsak nincsenek pontos, megbízható adatok, de a rendelkezésre álló különféle források alapján feltételezhető, hogy (eddig) jóval ritkábbak voltak, mint az ide irányuló relokációk. Pl. 2003. júniusa és 2005. szeptembere között 7, Magyarországról máshova történő relokációt jegyeztek fel az összes gazdasági ágazatot alapul véve (HUNYA G.–SASS M. 2005). Ugyanakkor a gazdasági lapokból való kigyűjtés során csak 5-öt számoltam össze az iparban 2000–2005 között. (Ez a szám nem tűnik soknak, még akkor sem, ha néhány valamilyen ok folytán esetleg kimaradt, bár célunk a teljességre való törekvés volt, amit több gazdasági lap egyidejű figyelésével is igyekeztünk megvalósítani.) (3. táblázat).

A magyarországi termelésüket máshova helyező cégek döntéseit is a leginkább a költségkülönbségek, elsősorban a kisebb bérköltségek motiválták. Pl. a Flextronics, amely a Microsoft megrendelésére is dolgozott, a gyártási költségek csökkentése érdekében helyezte át üzemét, pontosabban az X-boxok gyártását Sárvárról Kínába. 2002-ben a japán TDK döntött arról, hogy Rétságról a gyártás egy részét Ukrajnába helyezi át, mert ott a bérköltségek a tizedét tették ki a hazainak. Akkor Ukrajnában 195 euró volt az átlagbér, Magyarországon pedig közel 600 euró.

2004-ben a Kaposvári Ruhagyár szintén hasonló lépésre szánta el magát, hogy a gyártási költségeket csökkentse. Ez utóbbi azért is nagy jelentőségű, mert azt jelzi, hogy az áttelepülő cégek között már megjelentek a magyar vállalatok is. Azaz már nemcsak az idetelepült külföldiek termelés áthelyezésével kell számolni, hanem azzal is, hogy a magyar vállalkozások is kezdenek élni azzal a lehetőséggel, hogy más, olcsóbb munkaerő költségű országokba települjenek át. Természetesen ez esetben is, főleg a nagyon költségérzékeny ágazatok (textilipar, elektronika) képviselői azok, amelyek a Magyarországról tovább vagy áttelepülőök zömét adják. Hozzájárult ehhez az is, hogy a magyar munkaerő ma már nem olyan olcsó, mint volt az 1990-es években. (A bruttó átlagbér pl. közel 11-szeresére, 13,2 eFt-ról 141,4 eFt-ra emelkedett 1990 és 2004

3. táblázat. Termelés áthelyezések a magyar iparból, 2000–2005

Megnevezés	Termelés áthelyezés: honnán	Termelés áthelyezés: hová	Ágazat	Áthelyezés oka	Áthelyezés éve	Elbocsátottak száma (fő)	Megjegyzés
Mannessmann VDO Car Communication	Sárbogárd	Kína	elektronika, járműalkatrész-gyártás	bérlétségek lényegesen alacsonyabban, alacsonyabb alkatrészarak, a működés járulékos költségei négyszer-öttször kisebbek	2000	1100	K+F részleget Szingapúrban összpontosították,
Flextronics	Sárvár	Kína	számítás-technika	szállítási költségek megtakarítása gyártási költségek csökkentése	2002	800	Az alkatrészek nagy része Kínában készül, jobb ott összeszerelni
TDK Elektronika Magyarország Kft.	Rétság	Ukrajna	elektronika	bérlétségek tizede a hazainak, versenyképesség fokozása, túl magasak az itteni termelési költségek	2002	200	Csak részleges áttelepítés
OK. Magyar Kesztyűgyártó és Kereskedelmi KV.	Pécs	Kína	bőripar	krónikus szakemberhiány*, állandóan növekvő költségek	2004	200	A kínai gyártókapacitást háromszorosára fogják növelni egy éven belül
Kaposvári Ruhagyár Kft.	Kaposvár	Ukrajna	textilipar	jóval kisebb gyártási költségek	2004	**	A termelés felét, az egyszerűbb munkafolyamatokat telepítették külföldre

*A szakképzést a helyi iskolákkal való kooperáció révén is próbálták elősegíteni, de nem jártak számottevő eredménnyel.

**Az áthelyezés révén lehetővé válik, hogy egy másik felszámolásra ítélt cég dolgozóit is átvegyék.

Forrás: Gazdasági napilapokból saját gyűjtés, 2000–2005.

között.) A kevésbé képzett, olcsó munkaerőt igénylő vállalatok áthelyezése jótékonyan hathat a magyar ipar struktúraváltására is. Elősegítheti, hogy a tudásintenzív ágazatok kerüljenek előtérbe az iparban.

Akadnak olyan vállalatok is, amelyek a képzett munkaerő hiánya miatt mennek el. Már ma is kb. 20 ezer szlovák dolgozik az Észak-Dunántúlon, jobbra

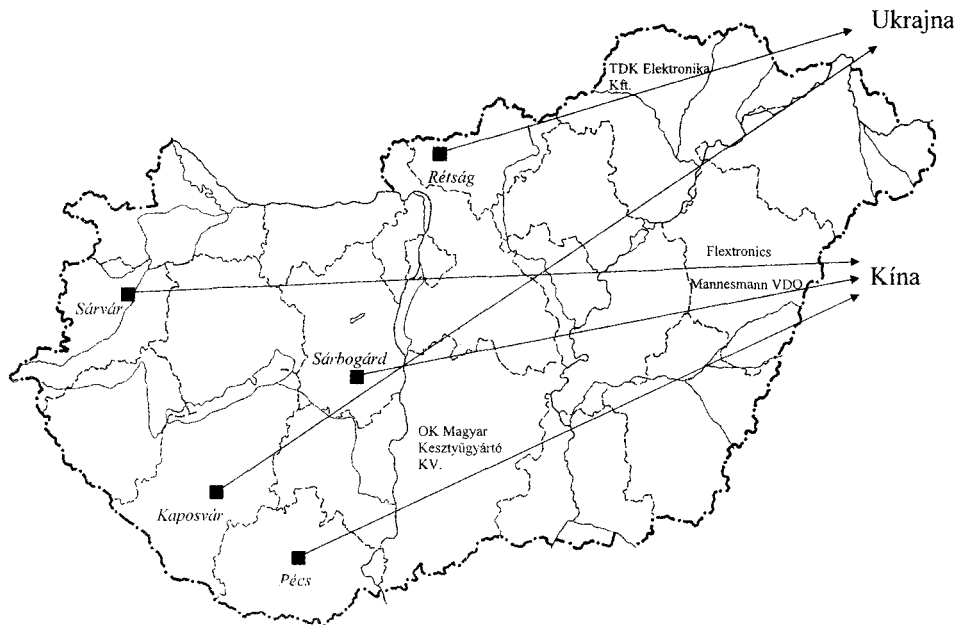
külföldi érdekeltségű ipari üzemekben, mert a hazai munkapiac nem tud elegendő számban az adott helyen szakembereket biztosítani. A növekvő munkaerőköltséggel és bizonyos területeken a szakemberhiánnyal a jövőben még inkább számolni kell, amiből az következik, hogy a Magyarországról máshova történő termelésáthelyezés gyakorisága növekedhet. S ez nemcsak a külföldi tulajdonú vállalatoknak lesz tulajdonítható, hanem annak is, hogy a magyar vállalatok is valószínűleg fokozni fogják ilyen irányú aktivitásukat. E tekintetben tehát nem különböznek a külföldi tulajdonú cégektől, hasonlóan viselkednek azokhoz.

Az áthelyezés célterületében viszont számottevő különbségek lehetnek a magyar és külföldi tulajdonú cégek között. Feltételezhető, hogy a magyar tulajdonú vállalatok számára részben méretüknél fogva, részben széleskörű nemzetközi tapasztalatok hiánya miatt inkább a környező, közeli kisebb költséggel termelő és relatíve ismerős üzleti környezetű szomszédos országok képeznek majd elsődleges áttelepülési célpontot.

A magyarországi termelést máshova áthelyező vállalatok új telephelyválasztása is tükrözi, hogy a költségtényezők mennyire fontosak, hiszen mindegyik vállalat, a magyar átlagbéreknél jóval alacsonyabb bérköltségű országba (Kína, Ukrajna) kívánta a termelést áthelyezni. A két ország közül is kiemelkedő fontosságú Kína, mivel a hatalmas ázsiai országot a relokáló cégek 60%-a választotta telephelyül. Ez minden bizonnyal nemcsak a kisebb béreknek, hanem a hatalmas felvevőpiacnak is betudható. Egyébként a termelés áthelyezések célpontjait alapul véve már sokkal jobban kitér a földrajzi tér és szinte bármely kontinensen levő, Magyarországnál olcsóbb és kedvezőbb feltételeket nyújtó ország célterületévé válhat (2. ábra).

A Magyarországról máshová irányuló termelésáthelyezések eddig még nem okoztak markáns változást az ipar 1989 utáni új térszerkezetében, részben eddigi csekély számuk miatt, részben pedig azért, mert többnyire az új ipari körzeten kívüli térségekből történtek áthelyezések. Más megközelítésben ez azt jelenti, hogy az ország kevésbé fejlett, kevésbé iparosodott térségei veszítenek el termelőegységeket, vagyis épp azok a területek, ahol a legnagyobb szükség lenne a további fennmaradásukra. Nem az újonnan kialakult ipari térszerkezetet veszélyezteti tehát a relokáció ezen típusa, hanem az adott térség gazdasági fejlődését és az ottani lakosság megélhetését. A cégek elköltözése nem az ipar új térszerkezetét gyengíti, hanem sokkal inkább a regionális különbségeket fokozza az iparosodottabb Észak-Dunántúl és az ország többi térsége között, mivel a Magyarországra irányuló relokáció mértéke még jóval meghaladja a Magyarországról való elköltözés mértékét.

Egészen véve a relokáció mindkét fajtája hozzájárul a már meglévő új ipari térszerkezet fennmaradásához, miközben a területi egyenlőtlenségeket az ipar térstruktúrájában növelik. Természetesen azt hangsúlyozni kell, hogy ezen megállapításokat a rendelkezésre álló csekély megfigyelt eset tükrében némi fenntartással kell fogadni. Jelzésértékük azonban nem vitatható.

2. ábra. Relokáció a magyar iparból 2000–2005 között. Forrás: Gazdasági napilapok, 2005.

Relocations from Hungarian industry between 2000 and 2005. Source: Hungarian daily economic papers, 2000–2005

A Flextronics példája

A relokáció egy sajátos „típusát” mutatja a Flextronics. A cég ugyanis nemcsak országon belüli, hanem országhatáron átnyúló relokációt is megvalósított, miközben a termelést és a különböző termelési fázisokat is átszervezte a térben.

A Flextronics a világ egyik legnagyobb szerződéses gyártója az elektronikai iparban. Székhelye Szingapúrban van, de üzemei, amelyekben több tízezer embert foglalkoztat, a világ mintegy 30 országában megtalálhatók. A Flextronics példája azért is sajátos, mert, a szerződéses gyártók még érzékenyebben reagálnak a telepítő tényezőkben és a világgazdaságban bekövetkező változásokra. Rendkívül rugalmasan alkalmazkodnak az igényekhez és mindig a megrendelők kívánságával összhangban telepítik a gyártást egyik helyről a másikra, vagy éppen az egyik országból a másikba. Így előfordulhat, hogy egy évben többször is áthelyezik a termelést, amelynek során nemcsak a termelés térbeli szervezésének típusa változhat (amelyeket DICKEN írt le), hanem a termelőegységek területi elhelyezkedése és az egyes termelőegységekben gyártott termékek típusa is folyamatosan módosulhat (DICKEN, P. 1999).

A Flextronics 1993-ban jelent meg Magyarországon kizárólag az olcsó munkaerő miatt, habár a hagyományok, az ipari kultúra terén szerzett korábbi tapasztalatok, a rendelkezésre álló szabad munkaerő nagy száma és relatíve nagyfokú mobilitása szintén hozzájárultak, de jóval kisebb mértékben, hogy a Flextronics Magyarországot választotta a kelet-közép-európai régióban. Kezdetben a transznacionális vállalat az olcsó, tömegtermelésre alkalmas helyszínnek tekintette hazánkat a vállalati stratégia rendszerében. Később azonban egyre inkább a tudásintenzív tevékenységeket kezdte idetelepíteni, és csak a nagyon munkaerő-igényes egységeket telepíti K-ebbre a költségek mérséklése érdekében.

A Flextronics először az ország Ny-i felében, a Dunántúl három városában (Zalaegerszeg, Sárvár, Tab) hozott létre telephelyeket az 1990-es években. Majd 2000-ben az ország K-i felében, az Alföld ÉK-i részén, Nyíregyházán épített zöldmezős beruházás keretében üzemet. Jelenleg a 4 városban 6 gyára (telephelye) van, amelyek mindegyike sajátos profillal rendelkezik, és a helyi ipari parkokban található.

A nyíregyházi gyár létesítésében két tényező játszott fontos szerepet. Az egyik a bérkülönbség, mivel az Észak-Alföldön – a HR-vezető szerint – kb. 10%-kal kapják olcsóbban a munkaerőt, mint a Dunántúlon. (A hivatalos statisztikák viszont az észak-dunántúli és az észak-alföldi havi nettó ipari átlagkeresetekben 18%-os különbséget jeleznek 2004-ben, ám ha ezt csak a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei átlaghoz viszonyítjuk, akkor 22%-os eltérés van a két térség lakóinak ipari fizetésében.) A másik tényező, ami miatt a nyíregyházi gyár megépült a kedvező földrajzi fekvés. Nevezetesen, hogy közel van az ukrán határhoz, ami potenciális lehetőséget biztosít arra, hogy Ukrajnából olcsó munkaerőhöz vagy a helyben tapasztalható munkaerő hiány esetén elegendő munkaerőhöz jusson. Mindezekon túl a nyíregyházi telephely azt is elősegítheti (és ezzel hosszú távon számoltak is a TNC vezetői), hogy később a termelést Ukrajnába helyezték át. A nyíregyházi üzembe Sárvárról és Zalaegerszegről telepítették át a gépsorokat, s azzal együtt azon termékek gyártását is, amelyek erősen munkaigényesek voltak.

A Flextronics további, bár már Magyarországon túli, K felé irányuló terjeszkedésének eredménye, hogy 2005-ben megnyílt a beregszászi üzem Ukrajnában, amely az irányítás szempontjából a Kelet-Magyarországi Ipari Parkhoz tartozik. Az ukrainai üzembe Nyíregyházáról telepítették át a termelő berendezéseket, elsősorban azokat, amelyek működtetése nagyon sok és kevésbé képzett munkaerőt igényelt.

A Flextronics gyáregységei között sajátos munkamegosztás alakult ki. Az ország Ny-i részében levő gyáregységekben található a nagyobb tudást igénylő egységek (pl. design-center, prototípus-center), ahol mindent el tudnak készíteni, míg a kelet-magyarországi és ukrainai gyárakban inkább a munkaigényesebb munkafázisok dominálnak. Az ország Ny-i felében a

magasabb tudást igénylő termékeket és az új típusokat kezdik el gyártani, majd a termelés felfutásával, tömegessé válásával máshol is termelni kezdik. A színes nyomtató különböző egységeinek előállítása jól példázza a termelés sajátos térbeli szervezését az eltérő adottságú telephelyek között. A vertikális integráció elve alapján szerveződő termelés legfőbb vonása, hogy a különböző üzemegységekben előállított „késztermékeket” a végső helyre, az összeszerelő üzembe juttatják, ahol a végterméket állítják elő. A termelés főbb fázisai és helyszínei a következők:

1. Elektronikai alap (*printed circuit board-PCB*) előállítása a Flextronics zalaegerszegi gyáregységében. Oka: itt a legfejlettebb a technológia, tudásintenzív munkafolyamat.

2. Műanyagburkolat, váz előállítása a Flextronics sárvári üzemében, amely az ország legnagyobb fröccsöntő üzeme. Oka: drága szerszámok, gépek alkalmazása, a karbantartásuk sok tudást igényel, tőke és tudásintenzív munkafolyamat.

3. Speciális precíziós fémalkatrészek előállítása a Flextronics sárvári beszállítójánál, a francia Amtech-nél. Oka: e termék technológiája és előállítása nem tartozik a Flextronics alapkompenciái közé, tudásigényes munkafolyamat.

4. Alkatrészek összeszerelése a Flextronics beregszászi üzemében. A különböző helyeken előállított alkatrészeket Ukrajnába szállítják, ahol késztermékké szerelik össze. Oka: sok és alacsony képzettségű munkaerőt igényel, munkaigényes munkafolyamat.

5. Végtermék előállítása, tesztelés, csomagolás a Flextronics nyíregyházi üzemében. Oka: több tudást és képzetebb munkaerőt igényel ez a munkafolyamat az Ukrajnában rendelkezésre állónál, tudásigényesebb munkafolyamat.

A Flextronics hazai telephelyei az ipar kialakult térbeli szerkezetére nem fejtettek ki különösebb hatást sem regionális, sem lokális szinten. Egyfelől azért, mert jobbra az új észak-dunántúli ipari körzeten kívüli országterületen helyezkednek el, másfelől azért, mert többnyire régi, szocialista ipari létesítményeket foglaltak el. E telephelyek azért sem hatottak különösebben az ipar területi elhelyezkedésére, mert a termelés áthelyezése, ami a termelés térbeli átszervezésével is együtt járt a már meglévő telephelyek között folyt. Kétségtelen azonban, hogy az ország kevésbé fejlett ÉK-i térségében létrehozott üzeme jelentősen hozzájárult a lokális gazdaság fejlődéséhez, és ha nagyon szerény mértékben is, de a térség iparosodásához és a területi különbségek mérséklődéséhez is az iparban.

Összefoglalás

Hazánkban is mint a többi posztszocialista országban nemcsak a külföldi tőkebefektetés, hanem a relokáció is relatíve új elemként jelent meg 1989

után. Amíg azonban az előbbi már az 1990-es években igen erőteljes méreteket öltött, addig az utóbbi csak az elmúlt években kezdett gyakoribbá válni. Ennek ellenére más szektorhoz, például a szolgáltatásokhoz képest az iparban még mindig relatíve kevés a relokáció, különösen igaz ez a Magyarországról máshova történő termelés áthelyezések esetében.

Az eddigi hazai relokációs tapasztalatok arra utalnak, hogy a magyar ipar 1990-es évek közepére kialakult új posztfordi térszerkezetében még nem következett be releváns változás sem a termelés idehelyezések, sem a termelés áthelyezések miatt. Az viszont mind nyilvánvalóbb, hogy a relokáció révén egyre jobban bekapcsolódik a hazai ipari (gazdasági) tér is a transznacionális vállalatok folytonos telephelyek közötti termelés átszervezési folyamatába.

A relokáció hatása ellentmondásosnak tekinthető az ipar térszerkezetére, egyrészt, mert az ide települések folytán hozzájárul a kialakult térszerkezet stabilizálódásához és tartós fennmaradásához. Másrészt az elköltözések az előbbi folyamatok ellen hatnak és destabilizálják a posztfordi ipari teret, habár ennek mértéke jóval kisebb. A relokáció jelenlegi intenzitását tekintve a jövőben sem kell azzal számolni – legalábbis rövid távon biztosan nem –, hogy ugrásszerűen felelősödik az ipari üzemek elköltözése. Következésképpen az ipari térformálásában az elkövetkező években is a külföldi működő tőkebefektetések, ill. az ide irányuló áthelyezések lesznek a meghatározók.

A relokáció térszerkezetre gyakorolt hatásának pontos megítéléséhez további vizsgálatok szükségesek és csak hosszabb időszakot és több esetet alapul véve lehet a fenti következtetéseknél határozottabb megállapításokat tenni.

IRODALOM

- CSEFALVAY Z. 2004. Globalizáció II. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 312 p.
- DICKEN, P. 1999. Global shift. Transformation the world economy. – Chapman, London. 496 p.
- HAINES, V.G. 1970. Business relocation: a guide to moving a business. – Business Book, London. 192 p.
- HEALEY, M.J. 1984. Spatial growth and spatial rationalization in multi-plant enterprises. – *GeoJournal* 9. 2. pp. 133–144.
- HUNYA, G.–SASS, M. 2005. Coming and going: gains and losses from relocations affecting Hungary. – *WIIW Research Reports* 323. 23 p.
- KISS É. 2002. A magyar ipar térszerkezeti változásai. – *Földr. Ért.* 51. 3–4. pp. 347–365.
- KISS É. 2006. Külföldi tőkebefektetések és külföldi tőkeáthelyezések az iparban. – In: KISS É. szerk.: A népességtől a természeti erőforrásokig. Tiszteletkötet Rétvári László 70. születésnapjára. NYME KTK. Sopron, pp. 113–129.
- MELACHRINOUDIS, E.–MIN, H.–MESSAC, A. 2000. The relocation of a manufacturing/distribution facility from supply chain perspectives. – In: LAURENCE, K. (ed.): *Advances in Management Science, Multicriteria Applications*. JAI Press, 10. pp. 15–39.

- NEUMANN, L. 1997–1998. The relocation phenomenon: “movement of jobs” from West to East Europe. *Acta Oeconomica*, 49. pp. 285–307.
- SELIGER, B. 2004. The impact of globalisation. Changes and risks for Russia as a transformation country, *Eastern European Economics*. 42. pp. 5–24.
- SHATZ, H.J.–VENABLES, A.J. 2002. The geography of international investment, in CLARK, G.L.–FELDMAN, M.P. and GERTLER, M. (eds.), *Economic geography*, Oxford University Press, Oxford. pp. 125–146.